Проходка підрядчика Конона Чатиркина містилася геть-геть від головної шахти N-ського акціонерного товариства, по той бік балки, на горі. Ще здалеку видно було нашвидку збудований дощаний дашок над десятисажневим колодязем — проходкою; трохи осторонь — схожий на шибеницю пристрій, тільки поміж двома стовбами на величезній сторчовій осі крутився товстелезний "барабан", обмотаний ірубою кодолою. По другий бік проходки самітно стояла чорна, брудна казарма для робітників. Від проходки тягся невисокий вал сірого глею, а по нім сюди та туди возила вагончик понура, кощава шкапа; така сама шкапа ходила, помахуючи хвостом, круг "барабана", коло вирла, накручуючи кодолу.

Весною по сей бік проходки оксамитовими ясно-зеленими килимами стелилися дбайливо випещені ниви німців-орендарів, а по той бік, за другою балкою, за поростим очеретами й осокою ставком, буяли пишною ковилою барвисті панські цілинні степи.

В початку літа по тих степах метушливо вешталася косарка, виростали копиці, а потім і стіжки сіна. Весела зелень зникала, а пекуче сонце потроху кінчало руйнуючу працю людини й клало на велетенське полотно степу свої руді сухі фарби. Плакали вівці, вільно походжаючи підстриженим степом; несло звідтіля дратуючим пахом свіжого сіна.

Наставало літо, й по сей бік, зрання до вечора, джеркотіла жатка, злизуючи золоті дорідні ячмені та пшениці. Поважно походжали, працюючи, непривітні німці і тілисті німкені. Все робилося мовчки, поволі, але жодного руху не пропадало дурно в розміреній, дисциплінованій праці. Кінчалися жнива, і непомітно, полукіпок за полукіпком, зникало з нив вижате. Лишалися самі густі, як щітка, білі стерні та довго ще тхнуло від них медовим пахом скошеного хліба.

Прийшла й осінь, спочатку тепла, тиха, сумирна, як далекий відгук меланхолійної музики, а щодалі все холодніша й мокра. Вдень і вночі

безперестанку шамотить дрібний, густий дощ, такий одноманітний та марудний, що від зануди сама смерть здається бажаною гостею, а степовий вітер, осатанівши від того шамотіння, часом здіймає злісне виття, струсює важкими, сірими, як свинець, хмарами й буйною зливою метаться над ні в чім не повинною землею, дихає крижаним холодом.

І по весні, і влітку паскудно й мерзотно в нашій казармі, але тепера, осінніми вечорами не хочеться навіть виходити... Хочеться впасти на брудний поміст, по котрому бігають жваві прусаки й тихі стоноги, закопатись з головою у подрані солом'яники, з котрих сиплеться потерта на полову солома, й очуманіти, поринути в небуття...

Товариші допіру прийшли з роботи, змоклі до останньої нитки, вимазані в беркий сірий глей, голодні, виморені. Треба поспішати на одміну їм, десятник лаятиметься.

Чи треба ж?.. Навіщо треба?.. Кому треба?..

А, к чорту питання! Завжди вони гострими ножами пронизують зашкарублі зверху врази, розворушують збайдуже́ле почуття, вертають до живої дійсності, викликаючи чарівні події минулого, недавнього минулого, коли, здавалося, рукою можна було дістати щастя, становлять їх поруч гидкого, мерзенного сучасного й пхають руку до мотузка. К чорту!.. Не хочеться жити, не хочеться вмирати, нічого не хочеться.

— Хлопець прибіг, десятник лютує,— кидає нам наша артільна куховарка Домаха й ставить на хисткий, масний, смердючий стіл велику полив'яну миску з гарячим борщем для товаришів. Ми хоч і стоїмо напоготові, але мнемося, не знать чого.

— Ходім!.. Дідько його не візьме! — відповідаємо, не поспішаючись, запалюємо "собачі ніжки" і, огинаючись, виходимо.

Лютий з нудьги вітер несамовито плює нам в обличчя. Гучно чвакаючи по калюці своїми незграбними мотузяними "чунями", підходимо до проходки, біля якої понуро дрімає чорна постать кощавої шкапи, здригаючись іноді од рвачкого пронизливого вітру. Вже здалеку чуємо добірну лайку нашого ката, десятника Крячка, один по одному входимо під дощаний дах над широкою сажневою пащею проходки й байдужно відповідаємо десятникові дошкульним, звичним, барвистим вітанням.

Він замовкає, переконаний аргументами більшості, і далі вже мовчки, хоч і не без задоволення, слідкує, як десятисажнева глибочінь одного за одним глитає нас під скрипіння давно мазаного "барабану".

Нас шестеро на дні колодязя, мокрих, змерзлих, з побілілими руками, з синіми губами й стиснутими щелепами, повних злості й жовчі... Поволі хлюпає від наших рухів вода під ногами, поволі підіймається і вгрузає лопата чи плешень у невидний під водою міцний, суцільний глей; поволі наповнюється ним і підіймається вгору, вертячись на кодолі, "букет", а з нього й з стін колодязних холодними, дзвенячими цівками ллється на наші голови сіра, рідка грязюка й чиста, як сльози, вода, заливає очі, тече по шиї за комір.

Година... друга... третя... Тіло промерзло наскрізь, перетремтіло, хоч на дні тут швидше тепло, ніж холодно. І здається, що й кров застигла або — що її зовсім немає. Цокотять зуби, щемлять, злипаючись, краї повіків і крутить в кістках.

Ах, те крутіння в кістках! Боляче, до крові, прикусиш губу, заплющиш очі, обіпрешся об мокру стіну й стоїш хвилину, другу, підобгавши то одну, то другу ногу, і знов хлюпаєш лопатою у виблискуючій при тьмянім світлі каламутній воді, білій, як молоко... Нас по шестеро на зміну, й жодного здорового, хоч на вигляд ми дужі, тільки понурі, як нічні злодії.

Раз за всю дванадцятигодинну зміну спускають нам у тім закалянім "букеті" попоїсти — житнього хліба, сала й солоних огірків, і ми

нашвидку, не присідаючи, їмо, не дивлячись один на одного, похмурі, отруєні тією захованою, потайною лютістю й ненавистю, від котрої нема чим дихати, бо саме повітря насичено нею... Хочеться втікти геть, де свіжо, вільно, порожньо, хочеться розтанути там, знітитись, зробитись нічим, пустити за вітром і саму згадку про себе... Не втічеш! Куди не повернись — мокра, сіра, гидка стіна, вгорі — чорна просторінь, що тремтить од мізерного світла лампочки, а за нею —те саме.

Ми ненавидимо все, на що б не дивилися, про що б не думали. Ми ненавидимо пишний степ по весні за те, що не про нас краса його, восени — що по нім вільно гуляє вітер, коли в нас, у колодязі, стіни. Ми ненавидимо небо, хоч у Бога давно вже не віримо, ненавидимо за те, що воно потрібне нам, бо без сього не було б куди посилати найстрашніші прокльони наші за наше існування. Ненавидимо хазяїна й інших ненавистю голодного, прибитого пса за те, що служимо їм. Ненавидимо себе, один одного, бо один в однім, як у свічаді, бачимо себе, свою нікчемність, непотрібність самих для себе. А се збуджує завмерлі спогади недавнього минулого, проклятого, зрадливого, що піднесло наші поривання, наше "я" до хмар і ганебно, як шмат грязюки, жбурнуло їх у багно, сюди — на дно проходки...

Ні, вдруге чорта з два обдурить нас!.. Від самої згадки несамохіть скрегочуть зуби... Не обдурить... нікого дурити, бо й нас нема, а є щось огидне, мізерне... А!.. К чорту!..

Пальці в корчах міцно стискають лопату, з нелюдською силою садять нею в глей, бризкаючи довкола рідкою грязюкою...

— Н-н-ну!.. Тихше, чор-р-рт!.. Землю наскрізь просадити хочеш?! Наволоч!..

Гнівно палають запалі очі з-під насуплених на нас брів, ляскають від злості зуби, й хижа корч струсює виснаженим тілом, але... протест виливається глухим бурчанням і сопінням.

І завжди тепер наш протест — бліда, ледве помітна ознака нашого двоногого походження — набирає таких форм, наш протест, колись гордий, огненний, бурхливий... Хазяїнові ми навіть так не відповідаємо. Часом, здебільшого несподівано, з'являється він серед нас, як нечистий дух, шарудить, повертаючись то до одного, то до другого, своєю резиновою киреєю з нап'ятою на голову відлогою; хижі, ненажерливі очі його, як звірята, визирають з-під настовбурчених брів.

— Працюєте, братики? — звертається він до нас, підкахикуючи, а в очах йому танцює бісик безмірної, запеклої зневаги. Се відбирає в нас хіть відповідати.

Мовчимо.

— Багато зробили? — дратується дідок від нашої неввічливості.

— Пів-аршина,— буркне хтось.

— Що? Пів-аршина?.. Се так, се так! За півдня піваршина!.. А?..

— Твердо, та й які ж там півдня?..

— Твердо?..— псом накидається на нас хазяїн.— Твердо? Ах ви ж, черви смердящі!.. А! їм твердо! Ах ви ж, босячня паршива! Ледарі! Ляси тут точите тільки!..

І пішов, і пішов...

Стоїмо, втопивши байдужий погляд у землю, ніби думаємо про щось, і сороміцька лайка одскакує від нашої свідомості, як горох од стіни.

Дідка се ще більш дратує. Оскаженівши, він махає нам поперед носа сухорлявими кулаками замість лайки, сипле вже погрозами нацькувати

на нас, безпашпортних, острожників, поліцейського надзирателя. Він тямить добре, як допекти нас до живих печінок. Слова "надзиратель" і "безпашпортні", як чарівна паличка, впливають на нашу запеклість, і ми ганебно кланяємося, прохаємо вибачити нам нашу провину, а виблагавши право на огидне, каторжне барложіння під землею в холоднім багні, дякуємо й до кінця зміни вже не дивимося один одному в очі й не балакаємо.

Чому?.. Про се пекуче не хочеться думати. Варто дати волю думці, й вона свердлом точить мозок, а в душі бренить болючий, либонь, знайомий мотив, пече огнем пекельним... Ні, ліпше не дослухатись до нього, затамувати його надлюдським зусиллям... Так легше: не думати, не почувати, не бажати... К чорту!..

Скінчивши зміну, ми, шестеро, підіймаємося в "букеті" по двоє нагору, здригаючись від холоду, поспішаємо до своєї смердючої казарми, здираємо з себе мокре, як хлющ, прилипле до тіла дрантя, з котрого цівками збігає на поміст каламутна вода, нашвидку накидаємо на себе щось сухе й сідаємо хутчій до столу, грюкаючи на Домаху, що гається з їжею.

Химерне створіння ся Домаха. Висока, широка, з великим животом, одвислими грудьми; обличчя — як полив'яна макітра, кирпате, з сірими маленькими очима; волосся рідке, прилизане масними руками; брудна, неохайна, вона здорова, як велетень, і погана, як гріх. Поховавши задавленого на шахті чоловіка, вона найнялась за куховарку до нашої артілі. З роботи повертались ми аж божевільні з голоду, й Домашин неодмінний борщ та картопля з олією й огірками здавалися нам чимсь надзвичайним по своїй смачності. Як шакали на стерво, накидалися ми на величезну миску з гарячим борщем, сичали, опікши губи, дмухали, плямкали, як свині, і за хвилинку-другу на дні лишалися тільки шматки жилавого м'яса. Один з нас просто руками рвав те м'ясо на маленькі шматочки, і воно миттю зникало в наших пельках. Бралися до картоплі...

Домаха в сей час стоїть, спершись плечем об одвірок, поклавши одну руку на живіт, другою підперши щоку, і не спускає з нас очей. А в сірих, облямованих білими віями, негарних очах її застигає стільки жалю, що тому, хто зненацька скидає на неї погляд, робиться ніяково.

І знову болючий мотив починає бренiти в душі...

Декого з нас дратує той жаль, той смуток її, а коли вона, втираючи сльозу, промовить часом:

— Бідні ж ви мої, нещасні!.. Та нікому ж вас ані пожалувати, ні слова вам доброго сказати, сиротам!..

То у відповідь їй розтинаються прокльони й паскудна лайка. Домаха тільки зітхає мовчки, ніби те все не до неї мовиться.

Інші використували добре серце Домашине по-своєму, задовольняючи примітивні потреби в коханні, і Домаха ніколи не скаржилася на невдячність своїх випадкових суворих коханців, а віддавала свою прихильність без жодного ремства, ніби се був обов'язковий додаток до харчу.

Домаха була погана на вроду, але в коханні щастило їй. Коли шестеро нас брьохалися в воді на дні глибокої проходки, а інших шестеро спали мертвим сном на кальнім помості в казармі, на драних, повних нужі, солом'яниках, приїздив часом хазяїн. Оглянувши все, що робиться на проходці, він ішов до конторки й посилав за Домахою. Вона йшла, байдужа й покірна, і виходила від нього такою самою байдужою, як і входила туди. Коли ми, довідавшись про хазяйську надмірну приязнь, підіймали її на глум, вона здивовано скидала на нас очима, навіть не розуміючи, з чого тут глузувати.

"А кожний з вас на моїм місці хіба не так робив би?" — ніби говорили її очі, і говорили, звичайно, сущу правду.

. . . . . .

Вечеряли саме, коли до казарми увійшов сам старий хазяїн з батогом у руці.

Заходив до нас він рідко, і то тільки тоді, коли був під чаркою, коли серце йому вигравало й потребувала душа розваги. Приходив, глузував з вас, жартував з Домахою, а потім кликав її до себе в конторку.

Він став на порозі і з єхидною ухмилкою стежив за тим, як ми жадливо пожирали страву.

— Здоровенькі були, братики,—лагідно звернувся він до нас, і від його ласкавого вітання подер мороз поза шкурою.— Трапезуєте?

Ніхто навіть голови не повернув, і в старечих очах його засвітились хижі огники.

— Добрі люди, коли до них здоровкаються, кажуть здрастуй,— зауважив він нам так само ласкаво, лагідно, хоч обличчя йому скривило від стриманої злості.

— Здрастуйте, здрастуйте,—запобігливо загомоніли ми,— хіба ми що?.. Ми ж той...

— То добрі люди та й до добрих людей,— муркнув один з нас, Захарченко, не підводячи голови.

Ми так і охолонули. Десятеро переляканих очей голками встромились в одчаюгу.

— А я ж хто, на твою думку? — скипів старий глитай і підняв батіг.

— Собака,— муркнув Захарченко знову.— Ну-ну!..— крикнув він, побачивши, як хазяїн замірився батогом, і вхопив зі столу великого ножа.

Хазяїн остовпів.

— А-а, дак ти он який! — кинув він погрожуючи.— Стривай же, наволоч!..

Він вийшов. Ми знали, що Захарченко збирався тікати з проходки кудись, але... навіщо нам візка підвозити?.. Обурені, розлютовані, накинулися ми на нього, лаяли, докоряли.

Домаха ввесь час стояла коло дверей і, видимо, з захопленням стежила за всім. Коли ми, обурені, заворушились, як комашня, загомоніли, вона крикнула нам:

— Цитьте, паршиві!..

Потім підійшла до винуватого, обхопила його голову руками й ніжно поцілувала в тім'я.

Се сталось так несподівано, що ми відразу тільки здивовано позирали один на одного, а сам винуватець — то на нас, то на Домаху. Розкотистий регіт розітнувся по хаті. Почалися кпини, брудні, погані, але в сю саме мить на порозі з'явилася огрядна постать рудничного поліцейського надзирателя, а з-за спини його визирала лисяча пика самого хазяїна.

Нас немов вітер здмухнув від столу.

Ледве блимала бляшана лампа на столі... Як злякані вівці, скупчились ми в темнім кутку, передчуваючи лихо.

Надзиратель, прискаливши око, дивився то на одного, то на другого, задоволений, видимо, ефектом, потім раптом повернувся до хазяїна.

— Який? — спитав він.

Хазяїн метушливо вибіг наперед і пужалном показав на Захарченка.

— А-а,— оглянув того з голови до п'ят пан надзиратель.— Дак се ти? Ану, підійди лишень сюди І

Захарченко не поворухнувся.

— Кому я говорю? — тупнув ногою надзиратель і ступнув два кроки наперед.

— Йди, пр-р-роклятий! — засичали ми й пхнули його перед сердиті очі начальства.

Домаха якось химерно метнулася набік, ухопившись рукою за серце. Обличчя їй перекривилося від болю, тільки в сірих очах миготіли іскри гніву й ненависті.

— Се ти такий сміливий? — підступав до винуватого надзиратель.— Ти? Се ти за ножа хапаєшся, арештанте?.. На!..

Трах!..

Згорблена постать Захарченка хитнулась набік.

— А-а-а!..— завила Домаха, вхопившись за голову.

— Про... про... стіть... ва... ва...

— Простити?.. Я тобі дам ножа! На!..

Хитнувся у другий бік і вхопився руками за вухо.

— На!.. На!.. На!..

Сипалися удари один за одним і гостро відгукувалися в нас усередині. Ми тремтіли, як у пропасниці, й у мізку застигла одна думка: "Коли б же на нім тільки самім і окотилось..."

Захарченко впав, а надзиратель штурхнув його чоботом і звернувся до нас, погрожуючи своїм уважистим, скривавленим кулаком:

— Глядіть мені, наволоч паршива! Я вам покажу ножа!.. Дякувати ще повинні, що вас, нікчемних волоцюг, острожників безпашпортних, держимо отут, даємо роботу, годуємо!..

Ми вклонилися.

Надзиратель і хазяїн вийшли...

Домаха, як роздратована кішка, стрибнула до нас і замахала засуненими по лікті руками поперед наших очей.

— Боягузи! Гади! Суки!..— сичала вона, запінившись і обливаючи нас презирством.— Наволоч паршива й є!.. Бити вас нікчемних жаб, та й ще бити!.. Га?.. На очах у них скалічено людину, а вони... Ах ви ж слизота! Паскуди!..

Ще багато не вельми приємних епітетів прикладала вона до нас, підстрибуючи, ніби хто шпигав її в п'яти, потім кинулася підіймати лежачого. Обережно підвела його й помогла лягти на солом'янику, потім принесла в мисці теплої води: обмивала йому кров з обличчя і, тихо

квилячи, плакала над ним. А ми, постоявши ще якусь хвилину в кутку, мовчки вилізли звідтіля й сіли довечерювати. Захарченко тихо стогнав і хапався за ліву щоку, котру обережно обв'язувала чистою хусткою Домаха.

Тихо... Поволі стукають ложки об миску, поволі працюють щелепи й чується стримане плямкання губами. За вікном бурхає вітер і насвистує в грубі, окселентуючи думкам, що завели в душі знову той самий пекучий, певний, але досі незрозумілий, мотив. Пече він огнем, хочеться стримати його злістю, гнівом, бо намагається він нагадати, що, крім фізичного болю, болить і душа наша, й почуття, і... А! Не треба!.. Не треба!.. К чорту! Лишне се, воно заважає жевріти й мутить байдужий спокій...

Довечеряли, полягали. Довго ще кожний повертався з одного боку на другий, крехтав, скріб люто своє тіло, покусане нужою, кляв життя уривчастим, коротким прокляттям, кашляв, плював... Грюкали двері, щось шепталося, виходило.

Нарешті втома й сон перемогли.

Прокинулись од світла в хаті. На порозі стояла Домаха. Побачивши, що ми, здивовані, попідводилися й посідали, вона поставила лампу на стіл і зареготала, як божевільна.

— Ха-ха-ха! Не буде більш!.. Ось маєте!..— показувала вона нам скривавленого колодія й тремтіла від переповнюючої її всю свідомості й почуття вчинку.— Познущався, й годі... Хай знає, як з Домахою спати... Домаха приспить... Ха-ха-ха!.. Навіки приспить.

Ми якось усі разом зрозуміли те, що сталося допіру, й холодний жах підняв волосся на голові.

Застукали двері, почувся гомін. В казарму вбіг Крячко, а за ним, переляканий, у сльозах, хлопець — конторщик.

— Ага, ти тут!..— забелькотав Крячко.— Хлопці, беріть її, в'яжіть!.. Вона... вона хазяїна зарізала... Кинь ніж, падлюко! Кинь, говорю!.. Беріть її, хлопці, в'яжіть...

— Не підходь!.. Не підходьте! — несамовито кричала Домаха, заховавшись за стіл і махаючи ножем поперед себе. Видко було, що вона мало що бачить, хоч1 і крутить божевільно білками очей на всі боки.— Не підступай! Заріжу!..

Та ніхто й не думав підступати. Ми навіть не рухалися, сидячи на солом'яниках. Жах потроху проходив, і його місце заступала свідомість того, що сталося, а в душі забренів той самий, досі не збагненний, мотив...

Тепера ми розуміли його, і відповідне до нього слово вдарило нам у мізок, одбилося в понурім погляді...

Домаха махала ножем, бігав по хаті Крячко, сіпаючи нас, то одного, то другого, ховався за двері хлопець, а ми сиділи, похнюпившись, і не дивилися один одному в вічі. Ми слухали, як молотом важким довбало нам мізок те слово:

— Сором!.. Сором!.. Сором!..

1911